

המתכונים

סדרת מרחבים – אדריכלות ותכנון עירוני

עורכי הסדרה

ד"ר יצחק בנימיני

עידן צבעוני

ועדה אקדמית

פרופ' אליעזר (אד) גרינשטיין

פרופ' רבקה פלדחי

פרופ' חנון חבר

המתכונים

השיח התכנוני בישראל לאן?

עורכות

טלי חתוקה | טובי פנסטר

רסלינג

The Planners **Directions in the Israeli Planning Discourse**

Editors: Tali Hatuka and Tovi Fenster

Spaces - a series on architecture and urban planning

Series Editors: Dr. Itzhak Benyamini and Idan Zivoni

Academic Board: Prof. Ed Greenstein, Prof. Rivka Feldhay, Prof. Hannan Hever

Language editor: Morag Segal

Graphic Design: Inbal Reuven and Udi Goldstein

Cover Design: Yael Kfir, TAU Graphic Design Studio

All Hebrew rights reserved by
© RESLING Publishing, 2013

Resling, Itamar Ben-Avi 3, Tel-Aviv 64736
www.resling.co.il
Printed in Israel, 2013

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

עיצוב עטיפה: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

סדר דפוס: ענבל ראובן ואודי גולדשטיין

עריכת לשון: מורג סגל

www.resling.co.il

רסלינג, איתמר בן אבי 3, תל אביב 64736
טל': 03-6956704

נדפס בדפוס חדקל בע"מ, תל אביב
© כל הזכויות שמורות להוצאת רסלינג
נדפס בישראל, 2013

תוכן העניינים

פתח דבר / 7

הקדמה **השפה התכנונית ככלי של כוח ודמיון**

טלי חתוקה וטובי פנסטר / 11

- 1 **אוטופיה** טלי חתוקה / 25
- 2 **ביקורת** יוברט לויין / 33
- 3 **בנה ביתך** דקלה יזהר / 39
- 4 **הגירה** איריס לויין / 51
- 5 **החרגה** ארז צפדיה / 65
- 6 **התחדשות עירונית** אפרת איזנברג / 77
- 7 **טובת הציבור** תמר זנדברג / 95
- 8 **ידע** טובי פנסטר / 117
- 9 **ייצור נוף** זיוה קולודני / 127
- 10 **מדיניות תכנון** נילי ברוך / 141
- 11 **המתוכננים** חיים יעקובי ויונתן רוקם / 151
- 12 **נרטיב קרקעי** ריית חננאל / 159
- 13 **עסקה תכנונית** טליה מרגלית / 179
- 14 **קריטריונים** שירה גורלי / 197
- 15 **ריבוי ואחדות** יואב מאירי / 205
- 16 **רפורמה / שדה** נתי מרום / 217
- 17 **שרשרת תכנון** ניסים (ניקי) דוידוב / 229
- 18 **תנועה** אריאל הנדל / 249

אחרית דבר **תכנון - פתרון או בעיה?**

יוברט לויין / 263

על המחברים / 279

פתח דבר

תחילתו של ספר זה בשיבות משותפות שבהן שוחחנו על סוגיות תכנוניות המעסיקות אותנו במעבדות המחקר שלנו, בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם באוניברסיטת תל אביב.¹ הדיון בינינו מתנהל בעיקר סביב קשרי הגומלין בין שתי תפיסות עולם, זו האוטופית, הדדוקטיבית, וזו האנקדוטלית, של המקרה (case study), שבטיבה הנה אינדוקטיבית. הקשרים אלו עלו למשל בדיון על האופן שיש לפעול בנושא של התחדשות עירונית – האם ראוי לגשת לסוגיה מנקודת מבט מערכתית אוטופית, לכונן מסגרת פעולה חדשה שתיטיב להתמודד עם הקשיים הביורוקרטיים והתכנוניים המכבידים על המערכת כיום? או שמא יש להתחיל מהמרחב היומיומי ולפעול בתוך סכך הרגולציה הקיים במטרה לחולל את השינוי יחד עם הקהילה, ובאופן כזה שקולה יישמע ויובא בחשבון? אף על פי שכל אחת מאתנו ממוקמת במקום אחר במנעד שבין אוטופיה לאנקדוטה, הן רעיונית והן תיאורטית, השיחות המשותפות מסייעות לנו להבין כי אף על פי שתפיסות העולם שלנו נתפסות כקוטביות, בפועל הן ניזונות זו מזו ונשענות זו על זו.

מתוך כך נולד בינואר 2010 הרעיון להרחיב את מעגל הדיון ונושאו, ולהזמין חוקרים ואנשי מקצוע לסדנה קצרה שבה שאלנו: השיח התכנוני בישראל לאן? ביקשנו מהמוזמנים להציג את תפיסת עולמם, ולהתמקד בשאלות

1. המעבדה למחקרי תכנון סביבה וקהילה שבראשה עומדת טובי פנסטר והמעבדה לעיצוב עירוני שבראשה עומדת טלי חתוקה.

כמו: כיצד מתמודד השיח התכנוני עם הצמיחה הפיזית והדמוגרפית של הערים ועם השינויים הפוליטיים-מרחביים? מהם התיאוריות, המתודולוגיות והמודלים העומדים לרשות המתכנן כיום? מה חסר בשיח ובעשייה בתחום התכנון היום? מהן סוגיות הליבה אשר המתכנן נדרש להן בישראל בתחילת המאה ה-21 וכיצד הוא מתמודד עמן? השאלות הקשות עוררו ויכוחים וגם לבלול לנוכח האתגרים הצפויים לנו בעשורים הבאים.

הוויכוחים, ובמידה רבה גם המבוי הסתום שאליו נקלענו בדיון, הולידו מטרה צנועה יותר, מורכבת לא פחות, לנסח את המושגים המרכזיים המשפיעים על השיח והעשייה התכנונית כיום בישראל. חשבנו שיש מקום להציג את הרעיונות המשפיעים על השיח (וגם את אלה הנעדרים ממנו), מעין תמונת מצב שתסייע להבין היכן אנחנו עומדים ביחס למושגים המכוננים של ימי קום המדינה, ולבחון באיזו שפה אנחנו משוחחים ומכנים את המרחב שבו אנו חיים, תוך כדי המשך הדו-שיח שבין התפיסה האוטופית לאנקדוטלית.

בשלב זה ביקשנו מכל משתתף לנסח מושג מתוך עולם המחקר והעשייה האישיים שלו, הקשור בנושא שבו הוא מעורב בחיי היומיום ומשפיע באופן ישיר על הלך מחשבתו האישי. כך גובשו שמונה-עשר מושגים על העשייה התכנונית בישראל. אמנם, אף על פי שכל המונחים מתייחסים לזירה הישראלית ולנקודת זמן הווה (לעתים גם היסטורית), המקום וגבולותיו הממשיים והשיחיים משתנים מכותב לכותב.

פסיפס המושגים שהתגבש, המייצג נקודות מוצא תיאורטיות שונות, ערכים ותפיסות עולם מתחרות, הוצג בכנס פתוח לקהל ביוני 2011. קהל המשתתפים בכנס תרם רובד וכחני נוסף לדיון. חלק מהמוזמנים הסתייגו, אחרים הביעו תמיכה בהמשגות חדשות, נשאלו גם שאלות, כגון בידי מי הכוח להמשיג ולפעול - מתכננים, פוליטיקאים, אזרחים? והוצעו גם אפשרויות להימנע מחלוקות דיכוטומיות (תוצר/תהליך, תושבים/מתכננים, חברה אזרחית/מדינה, אוטופיה/אנקדוטה) ולדון בקשרים וביחסים בין כל השחקנים במערכת.

האם ההפרדה בין השחקנים השונים היא מלאכותית או בלתי נמנעת? שאלות אלו ואחרות צפות ועולות בקריאה בספר. הכותבים חלוקים ביניהם. ישנם המבקשים לחזק את מעמדם של אנשי המקצוע ומדגישים את האיכות של התוצר הסופי, ואילו אחרים דורשים להרחיב את המעגל של המעורבים בעשייה התכנונית ומתמקדים בתהליך. אף על פי שהספר אינו מציע תשובה חד-משמעית לשאלות אלו, הוא מציף את הדילמות והרעיונות שמנחים את השיח והעשייה התכנוניים ואת הצורך בפרובלמטיזציה של השפה התכנונית.

חשיבותו של הדיון בכנס ובספר נובעת מהיותו רגע של השהיה, של בחינה של שפה וקודים פוליטיים וחברתיים המכוננים את המציאות המרחבית בישראל. זהו מעין פסק זמן שבו אנו מבקשות לעורר מחשבה ביחס למושגים המוצגים וכן להסב את תשומת הלב אל המושגים החסרים, הנעדרים מהשיח. אלו גם אלו, המומשגים והעתידים להיות מומשגים, עשויים לסייע לנו לקדם עיצוב של מרחב צודק ואיכותי יותר.

המחאה החברתית של קיץ 2011 נתנה משנה תוקף לצורך להבהיר ולהנהיר את השיח והשפה התכנוניים. נושאים רבים שעלו על סדר היום הציבורי במהלך המחאה קשורים באופן ישיר או עקיף לפרקטיקה התכנונית. חלק מהמחברים, מנקודות מבט שונות, התייחסו בהמשגותיהם לסוגיות התכנוניות שעלו במחאה ומעסיקות את הציבור הרחב. בכך מהווה ספר זה תרומה משמעותית להעשרת והרחבת הידע התכנוני והנגשתו גם לציבור הרחב.

על התמיכה בכנס ברצוננו להודות לדקאן הפקולטה למדעי הרוח, פרופסור אייל זיסר, ולוועדת הכנסים באוניברסיטת תל אביב. על התמיכה בהפקת הספר אנו מודות לפקולטה למדעי הרוח וללשכת נשיא אוניברסיטת תל אביב. על המעורבות והתרומה לספר נתונה תודתנו לכל הכותבים והקהל שסייעו לאחד ולדייק את המינוחים שבהם אנו, אנשי אקדמיה ומתכנני שטח, משתמשים כאשר אנו מדברים תכנון.

הקדמה

השפה התכנונית ככלי של כוח ודמיון

טלי חתוקה וטובי פנסטר

מתכננים עוסקים בארגון של המרחב באמצעות כלים מופשטים, הכוללים תוכניות בקני מידה שונים ומסמכי מדיניות המגדירים את הגיאוגרפיה של חלוקת המשאבים. בתהליכים אלו של הסדרה וארגון מרחבי יש השפעה מכרעת לשפה ולמונחים המקצועיים שבהם משתמשים אנשי המקצוע. באמצעות מונחים אלו מובחנות קטגוריות המסייעות לפשט את המורכבות המרחבית ובסופו של דבר מאפשרות לקבל החלטות לגבי ארגון המשאבים במרחב וחלוקתם. תהליך זה, שאינו ייחודי לתכנון, כולל נתינת שמות לתופעות ולאובייקטים באופן המאפשר לחברה לשרוד ולפעול (Cloe and Johnston, 2005). אמנם תהליך הגדרת המושגים או ההבחנה בין קטגוריות הוא מעשה של כוח, פעולה הכופה הגדרה ושם בזמן ומקום מסוימים לתופעה או לאנשים בעולם החברתי (Bourdieu, 1991). אך בכוח זה של ההמשגה יש מידה לא מבוטלת של יצירתיות והמצאה, ולכן היא אחד האמצעים המרכזיים בבנייה של ידע ובאתגור של ידע שבאמצעותו אנו חווים ופועלים בעולם.

ניתן להקשות ולשאול, האם ניתן לחיות ללא המשגות או קטגוריות, שהרי אלו מגבילות ומפרידות? חוקרים שונים הציעו תשובה לשאלה הזו, וקבעו שהקטגוריות הכרחיות לאדם על מנת להבין את העולם (Barth, 1969, 2000); (Foucault, 1977). למעשה, המונחים והקטגוריות מבוססים על האופן שבו אנו צופים בעולם מרחבית, ובאמצעותם אנו מגבשים סוג של היגיון. תהליך הקטגוריזציה הוא תהליך שבו תופעות מורכבות ממוינות ומאורגנות מחדש

באופן שאינו משקף בהכרח את העולם הממשי. הפרדוקס הוא, אם כן, שאנו זקוקים לגבולות, לקטגוריות ולהמשגות על מנת להבין את העולם ואף לחוות אותו, אולם אלו הם גם אמצעים של כוח המגבילים ומצמצמים את הבנתנו ופעולתנו בעולם (Jones, 2011).

גם בשדה התכנוני אנו רגילים לחשוב באמצעות קטגוריות. תכנון, כשדה המבוסס על רעיונות מופשטים, זקוק לקטגוריות כאמצעי לטשטש את השונות ולצמצם את הריבוי ביצירתן של יחידות והבחנות ברורות. במובן הזה קטגוריות ומושגים תכנוניים אינם רק יוצרים את המרחב ומגבילים אותו, אלא גם מהווים שיקוף של היחס בין כוח לקבוצות חברתיות, בין כוח לעיצוב המקום (חתוקה וקלוש, 2005: 122). כך שקטגוריות הן חלק מאותו "מרחב מופשט", מהידע האוטונומי של אנשי מדע ומקצוע, שאין בו דבר מתכונות הסובייקט, אף על פי שהוא משפיע עליו באופן ישיר (שם: 122). הדיון הביקורתי על ה"מרחב המופשט" ניסה לקשור מחדש בין התפתחותו של גוף הידע למקום ולפתח תהליכי עבודה שיאפשרו התערבות ומעורבות של השחקנים השונים בעיר (פנסטר, 2012). ואולם למרות הניסיון של הדיון הביקורתי לאתגר את גוף הידע ואת תהליכי העבודה במרחב, שינוי של השפה התכנונית באמצעות המשגה חדשה, כאמצעי לשינוי של יחסי הכוח במצב נתון, הוא משימה קשה מאוד ורבים החוקרים (גם אלו הביקורתיים) הממשיכים להשתמש בקטגוריות קיימות ובאישוש של הסדר הקיים. שהרי, להמשיג, לתת שם חדש לפעולה, תופעה או תהליך, זו משימה שדורשת התרחקות והזרה שמסייעות לנו לשוב לזירה היומיומית עם תובנות חדשות. המודעות למקום ולחוויה היא רק השלב הראשון בתהליך לקראת המשגה. בשלב השני נחוץ גם דמיון. הדמיון הוא אותו מרחב ספקולטיבי שבו האדם מערער על מה שהוא רואה וחווה ומחליט להיות סוכן פעיל ביצירה של משהו חדש. בפעולת הדמיון האדם משתמש בכלים קוגניטיביים כדי להמציא או לשכלל את החוויה והמקום. במילים אחרות, בתוך העולם הזה, בגוף שתמיד קשור למקום, להקשר היסטורי, למניפולציות המושפעות מיחסי כוח, יש חשיבות לדמיון שבאמצעותו ניתן לכוון המשגות חדשות, לאתגר מניפולציות אלו ולכנות עולם מושגים חדש. הדמיון והמודעות למושגים הם למעשה הכלים המרכזיים (ואולי היחידים) שיש לנו, בני האנוש, בשינוי של הסדר החברתי והמרחבי.

לתת שם

למרות המחלוקת בעשורים האחרונים בין חוקרים פוסט-מודרניים ופוסט-סטרוקטורליסטיים כאשר לאופן שבו מובנים קטגוריות ומושגים, בפרט בכל הנוגע לטענות בדבר אמת אוניברסלית, ולמרות הניסיון להציג קטגוריות מנקודת מבט מדעית ורציונלית, קיימת הסכמה על כך שהשפה אינה כלי תיאורי אלא כלי המבנה מציאות (Foucault, 1971, 1977). נתינת שם לקטגוריה או תופעה היא מעשה של מסגור הכולל גבולות ולעתים בקרה. זו הדרך שבה אנו מבנים את הסדר בעולם וגם הכלי שבאמצעותו הכוח מתממש (שם). במילים אחרות, גם החוקרים הביקורתיים אינם מבקשים לבטל את הרעיון של קטגוריזציה או להילחם בהבניה מושגית, אלא לאתגר את האפיסטמולוגיה המדעית הרציונלית, את האופן שבו אלו מובנים במקביל לחיפוש אחר המשגות וחלוקת חדשות של העולם החברתי.¹

בדומה לשדות אחרים, השדה התכנוני נשען על מונחים מקצועיים, בינלאומיים, המנוסחים ומתורגמים מחדש בהקשר מקומי ופוליטי, דינמי. בתהליך זה מתקבעות (זמנית) המשגות וקטגוריות, והשאלה המרכזית היא מהו המנגנון האחראי לקיבוע המערך המסוים של אותם קטגוריות ומושגים. מנקודת מבט משפטית התשובה לשאלה זו היא הריבון, כסמכות העיקרית שעוסקת בהגדרה של קטגוריות וגבולות, המגובה במנהלה ביורוקרטית המבוססת על רציונליות אינסטרומנטלית (צפדיה, 2013; שנהב, 1995). שהרי המוסד התכנוני הוא חלק מהמנהלה הזו. לכן, בחינה של מערך הקטגוריות והשפה התכנונית בנקודת זמן מסוימת היא בחינה של ההקשר האידיאולוגי שבו נטוע הריבון ואותו הוא מקדם. יתרה מזאת, השפה התכנונית ככל נקודת זמן מצביעה בו בזמן על "יש" אידיאולוגי ועל אופנות מושגיות שעוברות מניפולציות רעיוניות ומותאמות לאותו הלך רוח אידיאולוגי.

נוסף על התכונות האידיאולוגיות המאפיינות את השימוש במושגים וקטגוריות בשדה התכנוני, ראוי להבחין בשימוש המושגי בשדה המקצועי ככלי שמתווה מדיניות תכנון וככלי שמעצב פיזית, ממשית, את המקום (Mitchell, 1990). אמנם לא ניתן להפריד בין שני רבדים אלו המקיימים יחסי תלות, אך תכופות הראשון משויך לקובעי מדיניות ומתכנני ערים ואילו השני

1. תפיסה זו גם עומדת בבסיס הפרויקט לקטיקון למחשבה פוליטית: אנציקלופדיה בהתהוות, בראשותו של עדי אופיר. להרחבה ראו למשל <http://mhc.tau.ac.il>. תפיסה זו עומדת גם בבסיס הספר בעריכתם של הנדל ואחרים, 2012.

לאדריכלים ומעצבים. ככלל, שני הרבדים עברו תהליך של שינוי פרדיגמתי בעשורים האחרונים. הרובד המושגי-מדיני, בייחוד עם התפתחותו של התכנון המתקשר והמסונגר (Communicative and Advocacy Planning), הכיר בממד האידיאולוגי של השפה התכנונית ובצורך לבאר ולהתאים את השפה למקום ולתושביו (Fenster, 2009; Guttentberg, 1993; Tollefson, 1991). שינוי פרדיגמתי זה העלה שאלות רחבות יותר גם על שליטתה של השפה האנגלית בשיח המערבי כמעצבת את השיח התכנוני ועל חשיבותם של ההקשר והזהות המקומית בשיח התכנוני. הלך רוח זה השפיע גם על השפה העיצובית של המרחב הפיזי, ועל האופן שבו מושגים כמו הקשר, מקום וזהות השפיעו על עיצוב המקום (Ben Alexander, 1977; Josef, 2005).

רובד נוסף אשר מתפתח בשפה המקצועית הוא שימוש במושגים ובמשמעויות כפי שהם נובעים מהמקומי, מההדיוטות (Fenster, 2009; Sandercock, 1998). רובד זה שואב השראה מהתנסויות של המקום, והוא משפיע יותר ויותר על המינוח המקצועי (Wright, 2004). המתח בין השפה המקצועית למקומית מעלה את השאלה האם קיים ניב תכנוני מקומי? האם התייחסות לניב כזה וקידומו אכן יקדמו את החברה האזרחית? את זכויותיה? את איכות המקומות שבהם היא חיה? האם יש צורך בשפה אחידה, מוסכמת, או שמא יש לקדם את הריבוי והסתירות בשפה מתוך מודעות אליהם? ואולי הריבוי הוא שורש כל רע ורק יוצר עודפות, בלבול, טשטוש? כיום מאפשר השיח התכנוני את הריבוי הנרטיבי של שחקנים שונים, קובעי מדיניות, מתכננים, אזרחים וארגונים, אשר כל אחד מהם בתורו מבקש לקדם קטגוריות ומושגים חדשים. ואולם יהיו שיפרשו את הריבוי הזה כגורם התורם לטשטוש המנוצל על ידי הכלכלה הניאו-ליברלית, אשר עושה לעתים קרובות מדי שימוש ציני בנרטיבים כאמצעי לקידום של פרויקטים ורעיונות. מנגד, מובן שהניסיון לייצר מסגרת ברורה של מושגים, המלווה סדר יום ברור ונרטיב אחיד, נתפס כשטוח, דל, לא גמיש, טוטליטרי. במתח הקוטבי הזה יש שיאמרו שאין צורך לבחור צד, אין צורך לשכלל את השפה, אלא יש להשאיר כמות שהיא, מגובבת, בהירה לפרקים, סבוכה לעתים - מרחב של מאבקי רעיונות.

נקודת המוצא שלנו בספר הייתה שיש ערך בבנייה של שפה מקצועית משותפת. שפה זו אינה חייבת להיות מוסכמת, אך בהיותה משותפת, ברורה ומוכרת היא עשויה לעורר מודעות, וזו בתורה תסייע לאתגר אידיאולוגיות, רעיונות, מציאות. שהרי פעולת ההמשגה היא מעשה של כוח; נתינת שם לתופעה עשויה לעצב מחדש את המציאות או לפחות את האופן שבו

אנו תופסים אותה. לכן, על פי תפיסתנו, היכרות עם המושגים משמעה הבנה של השיח התכנוני ויכולת לחולל שינוי, להציע אלטרנטיבה, מתוך מודעות מושגית.

לבנות שפה מקצועית משותפת

את רשימת המונחים בספר, המופיעים בסדר אלפביתי, יש לראות כתמונת ראי עכשווית, זמנית, חלקית, של השיח התכנוני המקצועי בישראל. חלק מהמושגים מתמקדים בזמן הווה ונותנים שם לתופעה שהם מזהים. אחרים מבקשים להסתכל קדימה ונותנים שם לכלים אשר עשויים לחולל שינוי של המצב ההווה. המושגים אינם מציעים משנה סדורה, ובין הכותבים קיימים חילוקי דעות אפיסטמולוגיים ביחס לקריאת המרחב בישראל. בתוך המערך המושגי הזמני הזה, המקוטע והווכחני, ניתן לזהות לפחות ארבעה כיוונים מושגיים, ארבעה צירי מחשבה בולטים המעצבים את עולם התכנון:

- * מושגים אשר מתמקדים במגבלות של השיטה הקיימת, במסגרת ובמתודולוגיה התכנוניות, במערך שעל פיו אנו מחלקים, בונים ומעצבים את המרחב הבנוי;
- * מושגים אשר עוסקים במדיניות ובמשמעותה התרבותית, הכלכלית והפוליטית;
- * מושגים אשר מתמקדים בשחקנים, בשאלת ההשתתפות בתהליך הייצור של המקום ובתרומתם של החברה והמפגשים היומיומיים לעיצוב המקום ומשמעותו;
- * מושגים אשר מתמקדים בדרכי הפעולה ובמתודולוגיות אשר עשויות לחולל שינוי עתידי בשיח ובעשייה התכנונית.

בכל הנוגע למושגים שעוסקים בשיטה התכנונית, ניכרת התמקדות בבעיות האפיסטמיות והמתודולוגיות של השדה התכנוני. השיטה התכנונית, קובעת טליה מרגלית במאמרה, מבוססת על "העסקה התכנונית", מהלך מורכב שבו מקודם פרויקט פיתוח מרחבי שבו נרשמים סעיפים המאזנים בין מטלות, השקעות ורווחים למשתתפים השונים. העסקה התכנונית היא עסקה לכל דבר, אך במקרה זה היא גם מגולמת כמונחים אדריכליים ונרשמת בתוכנית בניין עיר. לרוב תוכנית כזו מכונה "תב"ע נקודתית", כלומר תוכנית אשר מתווה תנאים מיוחדים לאתר יחיד ומוגבל בשטחו, אולם תוצריה נוגעים

בקרע ובסיפור ההיסטורי, בחיי היומיום, באזורים הסובבים וגם במכלול העירוני. לכן תוכניות כאלה מעוררות תדיר את השיח התכנוני ואף מציאות מחאה ציבורית. אלא שממש כמוהן, גם הדיון נשאר נקודתי. בעוד שהארץ מתמלאת בפרויקטים חריגים, נבדלים ומתבדלים, כל עסקה נדונה בנפרד ובהקשרים מקומיים. מושג נוסף, המתכתב עם "העסקה התכנונית" הוא ה"החרגה", אשר כפי שטוען ארז צפדיה במאמרו, מאפיינת את השיח התכנוני המבקש להעלים את "היוצא מן הכלל", קרי "החריג", באמצעות החוק והסדר שמכוננות תוכניות המתאר. אולם בפועל מערכת התכנון ניצבת מול דרישות הולכות וגוברות למצבים חריגים. במקביל לדרישה להכרה בחריגים, מערכת התכנון מייצרת לעתים מצבים חריגים משל עצמה גם אם אין דרישה לכך. יתרה מזאת, מערכת התכנון מקנה הכשר לחריגות או מונעת חריגות, ללא היגיון ברור המנחה אותה. דוגמאות להחרגות ניתן למצוא בכפרים הבדוויים הלא מוכרים, במאחזים ובמידה מסויגת יותר גם בשימושים מסחריים בקרקע חקלאית, בעיקר במושבים אך גם בקיבוצים. שני מושגים אלו קשורים לקשיים המתודולוגיים שבהם מצויה העשייה התכנונית, כפי שמתאר אותה יואב מאירי במושג "אחדות וריבוי". העשייה התכנונית, קובע מאירי במאמרו, נשענת על שתי גישות מנוגדות המופעלות על המרחב העירוני בו בזמן: המאחדת והמרבה. התוכניות המאחדות מחלקות את המרחב על פי קטגוריות ופרמטרים שונים ומפגינות בהירות ורציונליות, חד־משמעיות וביטחון. במקביל לאלה קיימות התוכניות המרבות, המארגנות את המרחב באמצעות תוכניות בקנה מידה מקומי ומייצרות סדרים נוספים של תת־חלוקות, ללא היגיון והיררכיה, כמערכת מסדרת שיצאה משליטה. במצב עניינים זה מבקש מאירי לקדם את המאחד על פני המרבה וקובע שהתכנון המאחד מאפשר פריצה רעיונית מתוך מצב הדברים הקיים והעמדת חלופות לסדר הקיים. התכנון המאחד אינו עוסק באירועים אלא במושגים, ברעיונות ובאוטופיות. מעל הכול, וכפי ששלושת המושגים לעיל מציינים, לא ניתן להפריד בין השדה התכנוני לזירה הפוליטית ולאופן שזו מעצבת את המרחב ובייחוד את ה"נרטיב הקרקעי". במאמרה קובעת רות חננאל ש"הנרטיב הקרקעי" מבוסס על ההבחנה שבין המגזר העירוני לחקלאי ועל העדפה ברורה - במישור האידיאולוגי לפחות - למגזר החקלאי. לכן, בשונה מהנרטיב הציוני־לאומי הכללי, שמטרתו ליצור זהות משותפת בין כל היהודים בישראל (ובתפוצות) ולאחדם סביב החזון הציוני ומדינת ישראל, הנרטיב הקרקעי הוא נרטיב מפריד ומפלג. הוא מתייחס להתיישבות החקלאית ולמתיישבים החקלאים כעדיפים מבחינה לאומית על פני היישובים העירוניים

ותושביהם. נרטיב זה החל להתגבש בתחילת המאה ה-20, עם הקמת התנועה הציונית ועיצוב המדיניות הקרקעית של קק"ל, והוא ממשיך להתקיים גם כיום בישראל באופנים שונים הנוגעים לחלוקת המרחב וחלוקת קרקעות. ובתוך כל אלה, הזמן הוא הנוכח הנפקד של התכנון. כפי שקובע אריאל הנדל בדיונו במושג "תנועה", לחקר המרחב ישנה נטייה רבת שנים להעדיף את הנייה על פני הנייד ואת הניתן למיפוי ולייצוג על פני התנועה האנושית במרחב ובזמן. ההתמקדות היא תמיד במרחב, בקרקע ובדיור, במבנה ובתשריט, בתוכנית ובמפה. אבל תכנון הרי הוא דינמי, הוא מיועד לכני אדם, והשינויים בחיי היומיום שלהם משפיעים גם על ממדי התנועה והפעולה התכנונית. אחת הדוגמאות לחשיבות נושא הזמן בעשייה התכנונית היא תשתיות התנועה - כבישים ואמצעי תחבורה - אשר אינן יכולות להיקרא רק כ"ציר תנועה" אלא גם כאמצעי פוליטי מהמעלה הראשונה של ארגון הזמן האישי במרחב.

קבוצה שנייה של מושגים מתייחסת לשיטה התכנונית בישראל ככלי המעצב את המדיניות ואת התוצרים במרחב הממשי היומיומי. "מדיניות תכנונית", כותבת נילי ברוך, היא כלי רב עוצמה האחראי במידה רבה לפערים, להזנחה ולמצוקה במגורים שונים בחברה. ככלי פוליטי מרחבי מדיניות של אפליה בתכנון מופעלת במיוחד כאשר מדובר בקהילות מוחלשות. היות שמודל התכנון המרחבי בישראל הוא ריכוזי ביותר, הוא מושפע מכוחות פוליטיים (וגם מאינטרסים כלכליים) עד כדי כך שלעתים נדמה שאין הוא אלא כלי פוליטי לשליטה במרחב ולא אמצעי להיטיב את תנאי החיים. ככל שהדבר נוגע לאוכלוסיות שאינן משתייכות לרוב השולט במדינה, ובכללן קהילה שלמה הנתפסת כמאיימת על הסדר המרחבי, אמצעי השליטה התכנוני מופעל במלוא העוצמה, ולרוב נכפה "מלמעלה". ביטוי אחר של מדיניות תכנון הוא פרויקט "בנה ביתך", שנתפס בעיני האזרח כפעולה ספונטנית של בחירה חופשית וככלי לייצוג העצמי. אולם, כפי שכותבת דקלה יזהר, נוסף על האפשרות שהוא מציע לשליטה של האזרח בבית מגוריו ולעיצוב עצמי של חיים, הפריסה המרחבית של "בנה ביתך" כפופה לשאיפות פוליטיות וכלכליות של הריבון. לפיכך, אף על פי שהמושג "בנה ביתך" מאפשר שינוי ויזריתיות הוא קושר אנשים לערוצי כוח במובן זה שהקיום האישי, האינטימי שלהם תלוי בכוחות גדולים הרבה יותר. באופן דומה גם "ייצור נוף" הוא חלק מהשיטה התכנונית - זו פעולה תהליכית מתוכננת ומודעת היוצרת יחסים חברתיים ומקבעת זהויות תרבותיות במרחב. כפי שמבארת זיוה קולודני, הנוף אינו רקע פסיבי ואסתטי, אלא אמצעי להנחלת גישות ואינטרסים של הממסד באמצעות ידע של בעלי

מקצוע שהוסמכו לכך. כך נוצר ומיוצר הנוף שוב ושוב מחדש בהתאם לסדר יום שלטוני המשתנה מעת לעת והופך לגורם המעצב את התודעה הפרטית והציבורית. השיטה התכנונית היא גם זו שקובעת את מעמדם וזהותם של המשתתפים בעיצוב המקום ומשמעותו. במישור המערכתי, ניסים (ניקי) דוידוב ממפה את "שרשרת התכנון" ומתייחס לעשייה התכנונית כמהלך המשכי המוביל מהחזון ועד להגשמתו במציאות. המושג "שרשרת התכנון" נועד להבהיר את הרובדיות של תהליך זה, אשר בפועל מורכב ממהלך אידיאולוגי חזוני של מגזר פוליטי, הקובע גם את המסגרת הסטוטורית שבתוכה מתנהל המהלך התכנוני המקצועי. מהלך זה יוצר "מציאות וירטואלית", אשר התגשמותה לכלל מציאות נתונה בידי הפוליטיקאים, היזמים והמשתמשים.

לנוכח השאלה כיצד מיוצגים בתהליך זה המשתמשים, או מי צריך להיות מיוצג בו, עולות תשובות שונות בסדרה נוספת של מושגים המתמקדים בשחקנים הפועלים במרחב ובכוחו של הסובייקט. איריס לוין, אשר דנה במושג "הגירה", קובעת שלחברת המהגרים בישראל אין כמעט ביטוי במדיניות התכנון המקומית. שנים רבות ננקטת מדיניות המעודדת הגירה יהודית (ובעשורים האחרונים אף הגירה לא-יהודית לצורכי עבודה), אך ישראל אינה מעודדת מדיניות תכנון רב-תרבותית המתייחסת לגלי הגירה אלו. כל זאת בשונה ממדינות כמו אוסטרליה, בריטניה והולנד, שם קיים ניסיון בלתי פוסק (גם אם אינו תמיד מצליח) ליצור חברה רב-תרבותית באמצעות מדיניות חברתית ומדיניות תכנון. שדה התכנון מקדם מדיניות של מפגש והידברות בין קבוצות שונות בחברה בכלל ובעיר בפרט, באמצעות הכרה בכל הקבוצות כבעלות מעמד שווה ולגיטימי. חיים יעקובי ויונתן רוקס, אשר מציגים את המושג "מתוכננים", מבקשים לעמוד על המעמד הסביל והמוכפף של המשתמשים, אשר נתפסים לרוב כ"מתגודים", כמי שמעייניהם אינם נתונים לטובת הכלל. "המתכננים", בעלי הכוח, אלו האמונים על איזון האינטרסים בתהליך התכנוני, אינם עושים בהכרח את מלאכתם נאמנה, וייתכן, כך קובעים יעקובי ורוקס, שדווקא ל"מתוכננים" היכולת לראות את טובת הציבור ולהפוך למתכננים. רובן של הדילמות הנוגעות ליחסי הכוח בין השחקנים קשורות לסוגיה רחבה יותר, עקרונתית, הנוגעת לשאלה מהי טובת הציבור ומי מגדיר ומקדם אותה. "טובת הציבור", קובעת תמר זנדברג, היא סך כל האינטרסים הציבוריים המבקשים להתממש בתכנון, אשר נפגשים לדין פוליטי בזירה פוליטית, דיון שבו מוחלט על הקצאת משאבים ושמבטא סדר יום ערכי ואידיאולוגי. בשל מאפייניה של הזירה הפוליטית, ולאור התובנה שאין בנמצא טובת ציבור

כללית אחת, האפשרות היחידה, קובעת זנברג, היא לקבוע מהי טובת הציבור באמצעות דיון פוליטי מוצהר, גלוי ומפורש. כל זאת בעיקר על רקע שיח דה-פוליטי וא-פוליטי המאיים על התכנון מההיבט המקצועי (פרופסיונלי), הפרטי והציבורי.

בתוך מערך הקשיים והדילמות קיימות גם הזדמנויות לשינוי ושכלול. סדרה רביעית של מושגים עוסקת בהזדמנויות הללו ובאופן שבו ניתן לקדם אותן באמצעות כלים שונים - למשל באמצעות "רפורמה", בדומה לזו שעומדת על הפרק במערכת התכנון בישראל. אולם, קובע נתי מרום, יש לראות את המושג רפורמה ביחס לשדה. למעשה, הרפורמה היא רגע של שינוי מבני בשדה, ניסיון לקבוע מחדש את "כללי המשחק" ואת "שערי החליפין" בין סוגי ה"הון" או הכוח האפקטיביים בשדה. במהלך הרפורמה נחשפים באופן בהיר ביותר מערך העמדות בשדה, העקרונות המנחים והמוטיבציות (הסמויות יותר או פחות) של השחקנים בשדה, ומתעצמים המאבקים ביניהם על עצם השליטה בשדה. מכאן, קובע מרום, שרפורמה בתכנון היא לא רק הצעה לשיפור "מנהלי" או "מקצועי" אלא מאבק יסודי על עמדות וכוח - שכן מי ששולט בשדה התכנון מעצב גם את המרחב. הבנה בהירה ורפלקסיבית של תנאי השדה ברגעי הרפורמה יכולה להציע חלופה לשיחים מטשטשים ופופוליסטיים, שתגדיר כללי משחק חדשים בעיצוב המרחב הישראלי. בדומה לרפורמה, גם "התחדשות עירונית" היא כלי הנמצא על סדר היום התכנוני ומבטא מאבקים בזירה החברתית והתכנונית בישראל. אפרת איזנברג ממפה תיאורטית את הכוחות השונים והמתנגשים בתהליכי התחדשות עירוניים ומבקשת להציע בכך הסתכלות רחבה וביקורתית יותר על תהליכים אלו. איזנברג מציעה מודל שבוחן את השיח והפרקטיקות של התושבים בהקשר הכולל של התחדשות עירונית אל מול כוחות השוק והרשות המקומית. שלא כמו בפיתוח עירוני בעתודות קרקע שאינן בנויות, התחדשות עירונית פועלת על מרחבים חיים (מוזנחים ומדורדרים ככל שיהיו) - מרחבים שבהם אנשים גרים, עובדים, פועלים ומבלים. לכן התחדשות עירונית, שבהכרח משנה מרקמים פיזיים, חברתיים ותפקודיים, הנה זירת מפגש והתנגשות ייחודית בין בעלי עניין שונים ובינם לבין המערכת התכנונית. לטענת איזנברג, זה הזמן הנכון לבחון, לאסוף, להציע ולדרוש את יישומן של חלופות צודקות יותר אשר ייצקו את החיבור בין תכנון לפוליטיקה ויובילו לדמוקרטיזציה של תהליכים תכנוניים ושל המרחב העירוני המתוכנן. איך יגובשו כל החלופות? מי יקבע איזו חלופה טובה יותר? לשם כך מציעה שירה גורלי לקדם "קריטריונים".

תהליך זה של בניית קריטריונים בתכנון עירוני משמעותו מציאת מנגנונים מוגדרים ו"שקופים" לצורך קבלת החלטות במערכת התכנון. קריטריונים אלו, שיכללו התייחסות להיבטים פיזיים, חברתיים וכלכליים, נחוצים הן למקבלי ההחלטות והן לציבור. מסגרת בהירה של קריטריונים, קובעת גורלי, יכולה להוות מדד לבחינת קידום התכנון העירוני ולבקרתו. גורלי גם מכירה בעובדה שהאתגר הגדול של מערכת מעין זו הוא ההתמודדות עם המורכבות והגמישות המאפיינות את הליך התכנון כפי שהוא מתנהל כיום. נוסף על הכלים היישומיים הללו מוצעים גם כלים מתודולוגיים: "ביקורת", "ידע" ו"אוטופיה", שכדאי לראותם כמושגים תלויים. ידע, למשל, עשוי לקדם מהלך ביקורתי, וביקורת יכולה לקדם ידע חדש. גם הביקורת וגם הידע, אשר קשורים למקום ונטועים בו, יכולים לסייע בהגדרה של המקום החדש, זה שנמצא מחוץ למקום, האוטופיה. "ביקורת", קובע יוברט לו־יון, היא פעולת דיבור חיונית ברטוריקה של שיח בתחומים שונים. האופי העקרוני שלה נובע מניסיון לאבחון חשיבתי של מצב, מאורע או מוסד על ידי ניתוח מלומד, ניתוח אשר יכול להמעט בערכו של הקיים ולרמוז על כיוון אפשרי טוב יותר. למרות חיוניותו השיג ושיח אוניברסלי, יש בדיבור ביקורתי נוקב היכולת לעורר אנטגוניזם ותחושת איום. אך נדמה שקיימת הסכמה רחבה על כך שבכל זירה של חקירה וצינית, הביקורת ממלאת תפקיד מרכזי ביצירת רעיונות וכיווני חשיבה חדשניים לייצור, לקידום ולביסוס הידע האנושי. הבנייתו של ה"ידע" התכנוני, כפי שמסבירה טובי פנסטר, היא תוצאה של התפתחויות פוליטיות, כלכליות וחברתיות, אשר משנות מערכות של יחסי כוחות ומשפיעות על הנכחתו של הידע המקומי או ידע "הרחוב" בתהליכי תכנון מקצועיים. הוויכוח על הכלת סוגי ידע שונים החל להתפתח בתחום הסביבתי אבל מחלחל גם לשיח התכנוני העכשווי. ההמשגה של פנסטר מבקשת לקדם את שילוב סוגי הידע במקום מסוים כתהליך של אינדוקציה אשר בסופו ניתן יהיה ליצור מסגרת התייחסות כוללת ורחבה. היא מדגימה תהליך כזה בנושא התחדשות עירונית, שיכולה להפוך לחברתית יותר אם תהיה אינדוקטיבית. נקודת ההתחלה של ההבניה של האוטופי היא הביקורת והידע. במושג "אוטופיה" מבקשת טלי חתוקה לחדר את תהליך ההבניה של האוטופי, אשר מחייב השהיה של הקיים והפעלה של הדמיון. בנקודה זו של השהיה והפעלה מתקיים תהליך של ויתור עמוק על נכסים קיימים (ממשיים ונורמטיביים) ואימוץ או המצאה של נכסים חדשים. כאשר בדינו ההבניה של האוטופי, ניתן להחליט אם להשאירו כאידיאל שיש לשאוף אליו, שישמש כמתווה דרך, או לממשו.

מתוך ההתלבטות הזאת - האם יש צורך בכינונם של אידיאל חדש, מסגרת חשיבה חדשה - חשוב לשאול כאן: לאן כדאי לקדם את השיח התכנוני? אפשרות אחת היא להסתכל על המצאי הקיים של המושגים ולהוסיף אחרים, חדשים, אשר יסייעו להציע חזון חלופי. אך על מה יושתת החזון הזה? על הכוח האזרחי? על הידע המקצועי? או על האידיאולוגיה של הריבון? אין ספק שנקודת המוצא לכינון החזון היא סלע מחלוקת בין כל הכותבים בספר, והיא משקפת את מעמדו ומקומו בשיח. אך אולי, כפי שהמחאות של קיץ 2011 חידדו אצל כל תושבי הארץ הזאת, אילו הסכמנו על שפה משותפת היינו יכולים להגדיר בבירור רבה יותר את "המקום הטוב" ואת הדרך לכונן אותו.

ביבליוגרפיה

חתוקה, טלי וקלוש, רחל, "ייצוג", בתוך: רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף, תל אביב: רסלינג, 2005, עמ' 119-135.
פנסטר, טובי, של מי העיר הזאת? תכנון, ידע וחיי היומיום, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012.

צפדיה, ארז, "החרגה", פרק 5 בספר זה.

שנהב, יהודה, מכונת הארגון, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1995.

Alexander, Christopher, *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*, New York: Oxford University Press, 1977.

Ben Josef, Eran, *The Code of the City: Standards and the Hidden Language of Place Making*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005.

Barth, Fredrik, *Ethnic groups and boundaries: The social organization of cultural difference*, London: Allen and Unwin, 1969.

—, "Boundaries and connections", in: Cohen, A. (ed.), *Signifying identities: Anthropological perspectives on boundaries and contested values*, London: Routledge, 2000, pp. 17-36.

Bourdieu, Pierre, *Language and symbolic power*, Cambridge: Harvard University Press, 1991.

Cloke, Paul and Johnston, Ron (eds.), *Spaces of geographical thought: Deconstructing human geography's binaries*, London: Sage, 2005.

Fenster, T., "Planning from 'Below' in Israel: Reflections on the Public Interest", *Geography Research Forum* 29 (2009): 138-151.

Foucault, Michele, *The order of things: An archeology of the human sciences*, New York: Pantheon, 1971.

—, *Discipline and punish: The birth of the prison*, New York: Pantheon, 1977.

Guttenberg, Albert Z., *The Language of Planning: Essays on the Origins and Ends of American Planning Thought*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1993.

Jones, Reece, "Categories, borders and boundaries", *Progress in Human Geography* 33 (2) (2009): 174-189.

Mitchell, Timothy, "Everyday metaphors of power", *Theory and Society* 19 (1990): 545-577.

Tollefson, James W., *Planning language, planning inequality: Language policy in the community*, London; New York: Longman, 1991.

המתכונים

Wright, Sue, *Language policy and language planning: From nationalism to globalization*,
New York: Palgrave Macmillan, 2004.